

UNIVERSITAT DE BARCELONA
FACULTAT DE BELLES ARTS

ESTUDI CRÍTIC/ANALÍTIC DE LA BIBLIOGRAFIA
ESPANYOLA SOBRE LA TÈCNICA DEL GRAVAT
CALCOGRÀFIC: LA SEVA INCIDÈNCIA EN
L'ENSENYAMENT OFICIAL SUPERIOR

I

Vist i plau de la
Directora:

Rosa Vives

Tesi Doctoral presentada per
EVA FIGUERAS FERRER
i dirigida per la Doctora
ROSA VIVES PIQUÉ
juny 1991

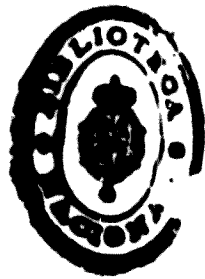
1.3.1.- MANUSCRITS

ANONIM:

Método para gravar al agua fuerte y sobre marfil

(s.XVII)

Methodo para abrir al
Agua fuerte.

§ 1.º

Modo de preparar y pulir
Las Laminas.

Haráis que un Calderero forje y bata
la Lamina de la Cebura y tama-
ño que la ubiéres menester, de mo-
do que sea como un Canto de Pl.
de ocho mañor que lo que se ubiere
de grabar en ella, procurando sea
del Cobre mas fino y limpio que
se hallare, y poniendo todo cuidado
en que se bata muy por igual sin

METODO PARA GRAVAR AL AGUA FUERTE Y SOBRE MARFIL

DESCRIPCIO DEL TEXT

Método para gravar al agua fuerte y sobre marfil és un manuscrit que es conserva a la Biblioteca Nacional (m.s.9338).

Es una obra anònima en la que no hi figura l'any de redacció. Consta de 17 bifolis manuscrits, dels quals 15 són enquadernats i tracten del gravat a l'aiguafort, mentre que els dos restants varen ésser afegits i versen sobre el gravat en marfil. S'hi inclouen dues il·lustracions dibuixades en llapis i colorades amb aquarel·la sobre vitel·la fina i dues estampes d'Abraham Bosse datades el 1642 i 1643¹.

Es curiós assenyalar que en el catàleg del segle XIX de la citada Biblioteca, el manuscrit es va registrar com *Método de abrir láminas por agua fuerte y buril, y modo de estampar*. L'interès radica en què, a continuació del títol, apareix de forma ratllada l'anotació "dos tratados semejantes" i les referències, també ratllades, "a.192.202".

La posterior catalogació de la Biblioteca Nacional va separar els "dos tratados semejantes" i els va enregistrar com dues obres diferents. La primera, que correspon al manuscrit 9338, va recuperar el seu títol originari anteriorment citat, i la segona, titulada *Uso de los colores para pintar de aquarela*, correspon en la catalogació actual al manuscrit número 9335. No hi ha cap dubte en què els actuals ms.9338 i ms.9335 són els a.192 i a.202 del registre del s.XIX, com es pot comprovar en les anotacions ratllades en els propis manuscrits i la coincidència del format, del tipus de lletra, de la vitel·la, de la tinta... Es pot concloure que els dos manuscrits van ingressar en la Biblioteca de manera conjunta.

Tant en el registre antic com en el modern de la

---

¹ A. Blum, Catalogue de l'oeuvre gravé d'Abraham Bosse. (Paris: Édition Albert Morancé, 1924), "Les Graveurs" (cat.n.356) i "L'impression des planches en taille-douce"(cat.n. 205)

Biblioteca Nacional, l'obra es cataloga com si fos del segle XVIII. Tanmateix, però, podem assegurar que els dos manuscrits es varen escriure en el segle anterior. Els principals arguments que ens permeten remetre la redacció dels manuscrits al segle XVII són:

1r. En els manuals de gravat del segle XVIII², s'ofereix un marc teòric en el que es defineix un estil de representació molt concret, del tot absent, en canvi, en l'esperit del s.XVII³, en el qual s'aboga per la llibertat del gravador, actitud palesa en el manuscrit que tractem.

2n. Molts passatges del manuscrit fan pensar en què l'autor coneixia directament el tractat d'Abraham Bosse del 1645⁴, però, en canvi, res fa pensar que conegués la reedició augmentada que va fer Ch.N.Cochin el 1745⁵ de l'obra de Bosse, versió que serà coneguda a Espanya i que utilitzarà Manuel de Rueda pel seu tractat. El coneixement de l'obra de Bosse per part de

---

² Manuel de RUEDA, Instrucción para gravar en cobre, y perfeccionarse en el gravado à buril, al agua fuerte, y al humo, con el nuevo methodo de gravar las planchas para estampar en colores, à imitación de la Pintura; y un compendio histórico de los mas célebres Gravadores, que se han conocido desde su invención hasta el presente. (Madrid: Joachin Ibarra, 1761) pp.24-42 y 114-143; F. MARTÍNEZ, Introducción al conocimiento de las Bellas Artes o Diccionario Manual de Pintura, Escultura, Arquitectura y Grabado, con la descripción de varios autores, así nacionales como extranjeros, para el uso de la juventud española. (Madrid: Vda. de Escribán, 1788), pp.207-226

³ J.GARCIA HIDALGO, Principios para estudiar el nobilísimo arte de la pintura. (1680-1691?)

⁴ A.BOSSE, Traité des manieres de graver en taille douce sur l'airin. Par le moyen des Eaux Fortes, & des Vernix Durs & Mols. (Paris: Chez Bosse, 1645)

⁵ A.BOSSE, De la manière de graver à l'eau forte et au burin. Et de la gravure en manière noire. Revûe, corrigée & augmentée du double par CH.N.COCHIN, (Paris:CH.A.Jombert, 1745)

l'autor del manuscrit es veu reforçada per la inclusió de dues estampes al final de l'obra.

3r. Alguns dels utensilis citats pertanyen pròpiament al segle XVII. Per exemple, per estendre i unificar el vernís damunt la planxa, l'autor recomana ajudar-se d'una ploma d'au. En el segle XVIII la ploma havia sigut substituïda pel tampó, el qual permet més uniformitat en la distribució del vernís. Aquest anacronisme seria excusable si l'autor estigués poc avesat a gravar, però la lectura del manuscrit permet descobrir a una persona iniciada en aquesta tècnica.

4t. L'adscripció del manuscrit al segle XVII ha sigut corroborada pel Sr. Manuel Sanchez Mariana -Cap del "Servicio de Manuscritos, Incunables y Raros de la Biblioteca Nacional"- i pel Dr. Amadeu J. Soberanas i Lloó -Conservador de Manuscrits i Arxiu de la Biblioteca de Catalunya-, que a partir de l'anàlisi de la lletra i de les filigranes del paper han exclòs la possibilitat que el manuscrit sigui tan tardà com la catalogació de la Biblioteca Nacional suggeria.

Segurs, doncs, que el manuscrit pertany al segle XVII, intentarem precisar millor els anys en què va poder ésser redactat. Aquesta precisió parteix del convenciment que el manuscrit va pertànyer a Joan d'Austria, fill de Felip IV.

En el 1680, un any després de la mort de Joan d'Austria, es va realitzar una taxació dels seus béns, entre els que hi figuren els següents:

"Un libro en quarto, mano-escrito, intitulado *Método para gravar el agua fuerte y sobre marfil*"*.

"Un librito mano-escrito, que tracta *Modo de hacer diferentes colores para la miniatura, y otro librito impreso en francés, Tratado de la miniatura*"*.

---

* C. PEREZ PASTOR, Noticias y documentos relativos a la historia y literatura españolas, (Madrid: Imp. de los Sucesores de Hernando, 1914), p.390

* Ibid., p.188

Aquestes són les úniques obres que figuren en la citada taxació de béns. Advertim que els títols dels manuscrits són idèntics als ms.9338 i ms.9335 i recordem que els dos textos van entrar conjuntament en la Biblioteca Nacional. Sense cap mena de dubte es tracta de les mateixes obres.

Tenim de forma clara un límit a la seva antiguitat: Una de les dues estampes d'Abraham Bosse amb què s'il·lustra el text, "Les Graveurs" està datada en el 1643.

Si acceptem que els manuscrits pertanyien a Joan d'Àustria i si tenim en compte que es va morir el 1679, concluiríem que els textos varen ésser redactats entre el 1643 i el 1679.

Cotinuant amb aquesta suposició, ens resulta més fàcil entreveure l'autor dels tractats:

Sabem que en motiu de la insurrecció de Catalunya, Felip IV va iniciar un viatge en el que va efectuar una perllongada estada a Saragossa on va conèixer, per mitjà de Velázquez, a Jusepe Martínez, que seria anomenat, el 1644, pintor de cambra i mestre de Joan d'Àustria*.

Jusepe Martínez, malgrat destacar-se com a pintor, sabem que va aprendre a gravar a Itàlia, coneixement que més tard transmetria a Joan d'Àustria, a qui se li atribueix una reproducció de

---

* Sobre J.MARTINEZ veure: V.CARDERERA (Noticia de Jusepe Martínez y Reseña histórica de la pintura en la Corona de Aragón), prólogo a su edición de los "Discursos practicables..." (Madrid: Imp de Manuel de Tello, 1866); J.GALLEGO, edición, prólogo y notas a la reedición de los "Discursos practicables...", (Madrid: Akal, 1988); J.A.CEÁN BERMUDEZ, Diccionario histórico de los mas ilustres profesores de las Bellas Artes en España, (Madrid: Imp.Vda.de Ibarra, 1800), III, p.78; VINAZA, Adiciones al diccionario histórico de J.A.Ceán Bermúdez, (Madrid: Imp.de los Huérfanos, 1889-1894), II, p.37; A.PALOMINO, El parnaso español pintoresco laureado, (Madrid: Aguilar, 1988) pp.378-379; A.GALLEGO, Historia del grabado en España, (Madrid: Cátedra, 1970), p.191.

Jacques Callot⁹. A instàncies del seu senyor i deixeble, Jusepe Martínez va escriure els *Discursos practicables del nobilísimo arte de la pintura*, que no es publicarien fins el 1854. És molt plausible, consegüentment, que Joan D'Austria també li encarregués la redacció d'un tractat sobre gravat i un altre sobre miniatura, per a facilitar, d'aquesta manera, el seu aprenentatge. És important tenir en compte, també, que l'estil i el contingut del ms.9338 és semblant al tractat d'Abraham Bosse i que Jusepe Martínez va poder tenir accés a aquest manual ja que va mantenir una estreta relació amb Juan Vicencio Lastanosa¹⁰, erudit i col·leccionista d'Osca i promotor de reunions artístiques, del qual sabem que tenia un exemplar del tractat francès en la seva biblioteca particular.

Si fos certa aquesta hipòtesi tindriem la satisfacció de conèixer l'autor del primer tractat de gravat calcogràfic espanyol. Malauradament, però, no tenim cap mostra de la lletra del pintor aragonès per a poder-la contrastar amb la del manuscrit. Aquesta comparació ens permetria provar el que, de moment, és només una atribució hipotètica.

---

⁹ Op.cit., V.Cardenera, p.45; Op.cit., J.Gallego, p.22; J.CARRETE, F.CHECA CREMADES i V.BOZAL, El grabado en España (ss.XV-XVIII), (Madrid: Espasa Calpe, 1987) col.Summa Artis, p.388

¹⁰ Segons A.Gallego, op.cit., pp.19-20, Lastanosa encarrega a Jusepe Martínez, entre d'altres obres, l'altar de la capella de casa seva en la Seu d'Osca; Segons Cardenera, op.cit., p.41, el pintor aragonès envia des de Saragossa a l'erudit i col·leccionista d'Osca uns llibres d'estampes i "tres papeles míos, pues por ahora no tengo otros mejor impresos".

ESTUDI CRITIC/ANALITIC

El *Método para gravar al agua fuerte y sobre marfil* es va escriure, probablement, en vistes al tractat calcogràfic d'Abraham Bosse, ja que segueix una estructura molt semblant en la descripció del procediment des de la preparació del metall fins l'estampació de la planxa gravada.

"Modo de preparar y pulir las laminas"

Aquest apartat és gairebé idèntic al tractat francès. Difereix, només, en el moment de determinar la magnitud de la planxa, quan l'autor recomana que sigui "un canto de Real de a ocho maior que lo que se ubiere de grabar en ella", i d'una gruixodària de "un grueso de Real de a dos a lo menos"¹¹.

"Dos Recetas para hacer el Barniz con que se barnizan las Laminas, y el modo de Barnizarlas"

Les dues receptes corresponen a un vernís negre o, tal com s'anomenava antigament, tou. Malgrat que Bosse dedica bona part del seu tractat al vernís dur, hem de suposar que la utilització del vernís negre era força extesa en els segles XVII i XVIII. Basem la nostra suposició en el fet que en la majoria dels manuals d'aquesta època que parlen de l'aiguafort citen alguna fórmula de vernís negre. Per exemple, a finals del disset, en els *Principios para estudiar el nobilísimo y real arte de la Pintura* de José García Hidalgo, descriu en primer lloc una recepta de vernís negre i després una de dur. A principis del divuit, Bernardo Monton en

¹¹ Bosse indica que la planxa per gravar a d'èsser "12 poulces d'un costé et neuf de l'autre... l'espesseur d'un teston", op.cit., p.13

*Secretos de Artes liberales i mecánicas*¹⁰ també cita el vernís negre, i com ja estudiarem, a partir de la segona meitat del segle il·lustrat, els tractadistes¹¹ recomanen la utilització d'aquest vernís en comptes del dur.

Entre els ingredients de la primera recepta de vernís del manuscrit, hi trobem una informació que ens confirma la seva procedència francesa: "Pez de Borgoña dos partes: Esta no corresponde en español a este nombre ni se a allado sino en Francia, y se llama de la Poix de Bourgoñe. Pez Resina, una parte; y se dice lo mesmo que de la Pez de Borgoña; llamese en frances de la Poix Resine".

La segona fórmula és gairebé una rèplica de la primera, en la que la "Pez de Borgoña" i la "Pez de Resina", es substitueixen per la "Resina" i la "Pez Griega, o Pez Coze. (que es lo mesmo)".

En l'explicació de com fer el vernís, ens ha cridat l'atenció la manera d'escórrer la barreja dels components un cop cuits i abans de fer-ne boletes per a guardar-lo. Diu així:

"Haz que tengan el lienzo grueso entre dos personas sobre la Cazuela con agua clara y buelca sobre el la otra cazuela de los ingredientes derretidos, y cuelalos asi sobre el agua haciendo, que retuerzan el lienzo poco a poco, encontradamente los que le tienen, como cuando las mujeres enjugan la ropa, para que baia pasando y cayendo en el agua lo derretido, pero no conviene estrujar tanto el lienzo que salgan las eces".

El fet de comparar l'acció d'escórrer el vernís amb el d'escórrer la bugada denota un llenguatge molt col·loquial. Els detalls de l'explicació ens fan pensar que l'autor té un experiència molt directe del que parla i, probablement, ell mateix ho va practicar.

---

¹⁰ B.MONTON, Secretos de Arte liberales y Mecánicas, recopilados y traducidos de varios, y selectos Autores, que tratan de Physica, Pintura, Arquitectura, Chimica, Doradura y Cheroles, con otra varias curiosidades ingeniosas. (Madrid: Oficina de Antonio Marín, 1734)

¹¹ Manuel de Rueda, op.cit., nota 2; Ch.N.Cochin, en la reedició d'Abraham Bosse de l'any 1745, op.cit., nota 5

"Modo de poner el Barniz sobre la Lámina"

El vernís s'escola de la monyeca on està embolicat gràcies a l'escalfor que s'aplica a la planxa. Per unir-lo l'autor proposa servir-se d'una ploma d'au, tal com ho feia Abraham Bosse¹⁴. Aquest procediment, però, aviat cau en desús i ja en el segle XVIII es substitueix la ploma d'au per un tampó¹⁵.

Ei fet de citar la ploma d'au ens ha dut a pensar en dues alternatives: o que es tracta d'un mètode molt extès i usual en el s.XVII, o que el nostre autor l'ha copiat del gravador francès.

"La forma en que se han de fijar las Laminas para Grabar en ellas"

No hem trobat cap referència, en les fonts bibliogràfiques consultades, sobre com fixar la planxa que s'ha de gravar. En el text es parla d'una caixa de fusta amb els costats una mica elevats, on s'hi introdueix la làmina. A sobre d'aquesta caixa i sense tocar la planxa, s'hi col·loca una fusta per recolzar la mà que grava i, al mateix temps, serveix de tiralinies.

En una nota al marge esquerra, hi llegim l'alternativa de fer servir un cartró recolzat directament damunt la planxa amb un dels costats escairats per servir de regle. Aquesta segona opció s'assembla més a la que trobarem en els tractats calcogràfics del XVIII, en els quals, per no ratllar el vernís i malmetre l'obra, es proposa intercalar un paper entre la mà del gravador i la planxa.

"Modo de estarcir o calcar el original que se ha de grabar, y dibujarle sobre la lamina barnizada"

La manera de calcar el dibuix que es descriu en el manuscrit és bàsicament igual a la que descrivia Bosse. Consisteix en fregar amb una monyeca pols de

¹⁴ Op.cit., A.Bosse, p.42. "Vous aurez des plumes des bouts d'ailes avec leur grand barbe bien unie,...vous passerez la dite grande barbe par son dehors, comme en balayant sur le verni pour l'estendre unielement par tout..."

¹⁵ Op.cit., Man. el de Rueda, p.86

sanguina o "lapis colorado" en un full de paper blanc. Aquest paper, així preparat, tindria la mateixa funció que el paper de calc actual.

El capítol s'acaba assenyalant la possibilitat de dibuixar directament damunt la planxa amb Blanc d'Espanya dissolt en aigua i aplicat amb pinzell. De tots els escrits sobre gravat calcogràfic que coneixem dels ss.XVII-XVIII, és la única vegada que es comenta aquesta modalitat, la qual, possiblement la practicaven els pintors: Pot tractar-se de la manera que ho feia Jusepe Martínez o la que havia vist fer a Nàpols en el taller de Ribera.

En el tractat d'en Bosse¹⁰ es cita la mateixa barreja de Blanc d'Espanya i aigua però no per dibuixar sinó per emblanquinar la planxa envernissada en comptes d'ennegrir-la i, d'aquesta manera, emular una fulla de paper blanc, damunt de la qual s'aplicava el calc. Aquest és el procediment que tradicionalment s'ha atribuït a Rembrandt.

"Modo de acomodar las Agujas para grabar con ellas y el Methodo de grabar con estas"

Segons l'autor tres agulles són suficient: "dos de las gruesas de que usan los sastres, y otra la mas gruesa que allares". A continuació, parla de la forma del mànec de les puntes: "Ponlas en tres palillos redondos del grueso de la punta de un dedo menique y de un gene de largo y que salga fuera la aguja como el grueso de dedo sin contar lo que empieza a disminuir acia la punta porque esto se a de romper para el tronco de las Agujas quede mas fuerte y no blandee, y se an de bolber a sacar despues las puntas en una piedra de amolar".

Una novetat que ens ha cridat l'atenció és el pinzell que s'acopla a l'altre cap del mànec de la punta: "Y en el otro cabo de los palillos pondrás un Pincel suave i limpio para limpiar con el las rebabas de el Barniz que se leban tan quando se graba".

---

¹⁰ Op.cit., A.Bosse, pp.46-48

L'autor cita unes agulles "en forma de escoplo plano", les quals permeten fer "rasgos que parte de ellos sean delgados y parte gruesos segun lo pide la obra". Cosa que no es pot fer amb les agulles acabades amb punta perquè "siempre señalan iguales". Es tracta de la échoppe que va introduir Callot i que va descriure Bosse en llur tractat calcogràfic.

L'apartat continua comentant alguns aspectes de la manera de gravar. Al contrari de l'al·liconament que trobem en la majoria dels manuals del s. XVIII, en el manuscrit hi llegim: "En cuanto a la forma de grabar, no se puede dar methodo fijo, sino decir por mayor que se hace como quien dibuja con la pluma rayando con la aguja el Barniz, y aunque raspe en el cobre no importa".

L'aptitud de no oferir cap norma sobre la manera de gravar ens confirma que el text és anterior al de Rueda del 1761. En aquest tractat com també en la reedició del 1745 de Bosse, més important que transcriure un reguitzell de receptes, és oferir una teòrica que codifiqui un estil, que no és altre que el neoclassicisme dominant en el segle il·lustrat.

L'autor ofereix tot un seguit de consells pràctics sense seguir cap ordre. Entre ells podem destacar, per exemple, "que las plumeadas (donde lo requieran) sean mui iguales y sin confusion", "que lo que ubiere de quedar retocado lo quede, como tambien lo que ubiere de acabar con ternura: que se use de la aguja mas delgada como se va dicho", "que se limpien las agujas siempre que se les pegase algo del Barniz, para ber mejor lo que se obra con ellas", "que en el principio se inten cosas faciles donde se dicieran bien todos los golpes y el methodo con que estan echas las sombras y todo lo demas", etc.

"Modo de echar el Agua fuerte sobre el grabado"

Comença l'apartat assenyalant que és una operació difícil i que requereix força temps. Segons l'autor, no es poden donar regles fixes en "los temples del Aguafuerte", ja que no depen nonés del grau de concentració, sinó de la naturalesa del coure -"comiendo el agua menos en el mas blando"-.

No descriu cap recepte d'aiguafort, sinó que en parla donant per suposat que el lector les coneix. Recomana però, que el primer bany sigui molt rebaixat amb aigua, de manera que actui lentament en les zones més tendres.

El mètode d'aplicar-la a la planxa és el d'encerclar-la amb cera. Aquest procediment ja el comentava Bosse en el seu tractat¹⁷. La diferència entre els dos textos és en la composició de la cera: mentre que en el tractat francès es cita la cera "molle rouge ou verte", en el manuscrit es descriu una fórmula que es compon de tres parts de cera groga i una de trementina.

L'explicació referent a com fer les parets de cera és més detallada, planera i gràfica en el text que estem analitzant que en el de Bosse.

Sembla ser que l'autor coneix perfectament l'ofici i sovint es val de l'experiència personal per escriure els consells que ofereix en el text. En són alguns exemples:

- Per evitar que la cera s'enganxi als dits "los humedeceras con agua o saliba".

- Per conèixer la qualitat de l'aiguafort: "Toma en un Vaso o Redoma de Vidrio Agua Fuerte, y la buena se conoce en que echando un poco de ella en el pie de un vaso y un dinerillo o pedacillo de cobre dentro le hace salta luego acia arriba y le empieza a gastarse".

- Per reconèixer quan l'aiguafort és massa concentrat i com posar-hi remei: "Si vieres que por algun accidente de ser demasiado fuerte el Agua, o por la calidad del cobre empieza a trabajar el agua prontamente, que se conoce en que se hace sobre lo grabado, como un moho verdoso, y se va despues llenando de ampollas, y otras veces se reconoce hormiguar mucho el agua sobre ello, y si vieres que esse moho se descubre con prontitud, vacia luego el agua por el pico de la lamina en el mesmo Vaso donde la mezclaste, y mete el un lado de la lamina en un Barreño de agua clara, y teniendola pendiente ve echando encima desde alto agua con un vaso o escudilla para que la limpie mejor del agua fuerte".

- Per treure els borbolls que l'aiguafort produeix damunt del coure es pot fer "soplado sobre el agua porque con el soplo se apartará el moho, y se verá lo grabado".

---

¹⁷ Op.cit., A.Bosse, pp.45-46

Gravat en reserves

El procediment de gravar és el de reserves. En un principi tota la làmina està descoberta, i a mesura que l'aiguafort aprofundeix suficientment en les zones tendres, es tapen amb una barreja de seu i trementina "y así consecutivamente asta los oscuros o terminos mas fuertes". Gravar en reserves no és cap novetat, Bosse també va descriure el procediment en l'apartat del vernís tou¹⁰.

"Methodo mas practico para dar el aguafuerte"

En una fulla sense relligar del manuscrit, l'autor explica una altra manera d'aconseguir diferents valors tonals sense els successius banys d'àcid i reserves de vernís. Es tracta de dibuixar tota la planxa amb diverses puntes i *échoppes* per establir de bon principi les diferents gruixodària de les línies, les quals seran aprofundides amb un únic bany de mordent.

En aquesta pràctica és molt important la concentració de l'àcid, perquè si és molt fort rebentaria els solcs i provocaria una cremada irregular. Per a controlar l'estat de l'aiguafort l'autor explica un procés molt curiós que es basa en el temps que aquest triga a reaccionar un cop està en contacte amb el metall: "un quarto de ora, o, algo mas". Podem deduir que es tracta d'un mordent poc concentrat:

"Acomoda con las murallejas de cera una laminilla barnizada en toda forma para echar el aguafuerte; y si pudiese ser del mesmo cobre de la lamina de la obra, será mejor. haz en ella tres o cuatro perfiles con las agujas; el uno como los mas sutiles de la obra, el otro, como los medianos; y el otro como los mas gruesos de ella. Mezcla agua fuerte de la mejor, con otra tanta agua clara; hechala sobre la laminilla y teniendo un reloj à la mano, observa cuando el agua comienza à hacer el mogo sobre los perfiles... y si fuere antes que se haya pasado un cuarto de ora quita el agua fuerte. Mezclala con un poco mas de la clara, seca la laminilla, Tapa los perfiles con la mistura de la cera, y resina. Haz otra parte, otros de la misma forma y vuelve à echar el agua. repitinedo esto, con aumentar, o disminuir la fuerza del agua, segun

¹⁰ Op.cit., A.Bosse, p.46

y quantas veces fuere menester, asta reducida à tal punto, que no empieza à trabajar asta un quarto de ora, o, algo mas".

"Modo de imprimir las laminas y repararlas con el Buril o el Rascador o un hierrecillo con que sicelan los Plateros en caso que sea menester usar de alguno de estos dos Ultimos Instrumentos; Y los dibujos de todos ellos, como la forma de tomar el Buril.

Les instruccions sobre la manera d'entintar i estampar les planxes són molt semblants a les de Bosse.

En el manuscrit es descriuen diverses possibilitats de retocar la planxa un cop gravada amb àcid en funció de la correcció que s'ha de realitzar. En primer lloc es recomana imprimir tres o quatre estmapes "para reconocer bien los defectos que tubieren; porque si fuese una sola, podria ser que no consistiesen en la lamina, sino en la impresión, y cotejando tres, o, cuatro, podras conocer con certeza lo que hay que enmendar en ella".

Els "defectes" del gravat poden ésser deguts a cinc causes diferents: "1. Por haver quedado algunas partes demasiado claras. 2. ó demasiado profundas. 3. ó recortadas haviendo de acavar con suavidad. 4. ó suaves, haviendo de ser recortadas. 5 ó que haviendo comido el agua fuerte donde no deviera por descuido de cubrirlo con el sebo y trementina, o por otra cosa es menester borrarlo enteramente".

En el primer defecte el tractadista recomana resseguir les línies o afegir-ne de noves amb el buril. En el segon, esborrar-les amb el rascador i el brunyidor. En el tercer defecte "es casi preciso en el modo de abrir al aguafuerte porque no se pueden con la abuja sobre el barniz terminar los golpes de manera que se varian perdiendo con la suavidad imperceptible que en partes se requiere si no es usando abujas en forma de escoplo que se a dicho". Per corregir-lo l'autor aconsella utilitzar el buril "poniendolo como en los ultimos tecios de cada plumeada, y corriendo por ella con sutileza, asta que termine en la suavidad necesaria". En el quart, es proposa fer amb el buril la inversa que en el tercer, es a dir, aprofundir més el buril al final de la línia perquè quedi ratallada.

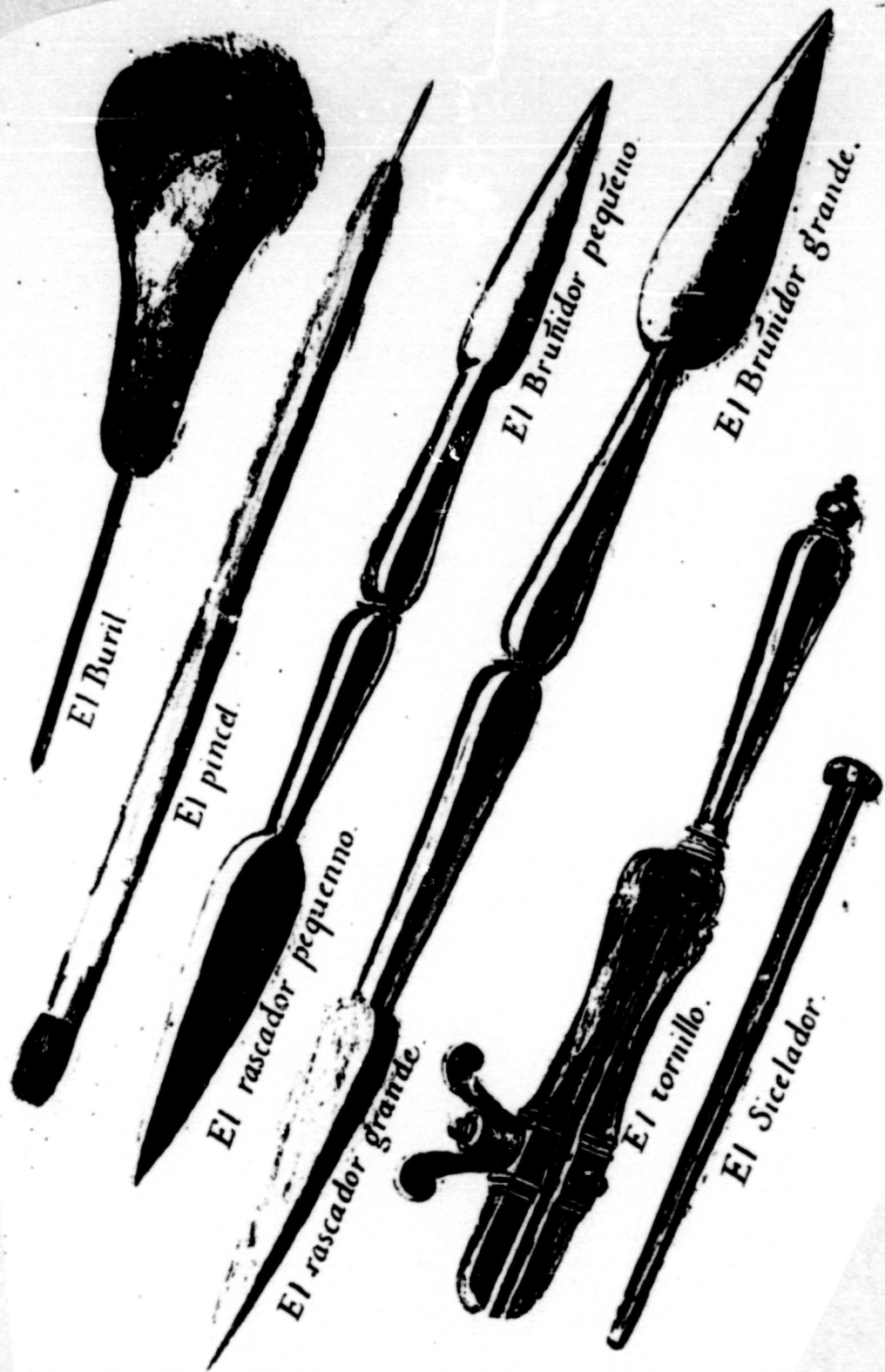
El ci què defecte és, segons l'autor, el més difícil de corregir i mai queda perfecte. Consisteix en repujar el metall on les línies s'han d'eliminar amb un cisellador i un martell, "luego con el raspador iras raspando todos los golpes que hubieres de borrar esta que no quede señal, y después, con el martillejo muy suavemente poniendo encima de la misma parte un pedacillo de madera, o hierro bien plano, la volverás a igualar con lo demás".

El curiós d'aquests darrer procediment és com l'autor marca la zona a corregir en el darrera de la planxa. En comptes d'emprar un compàs de gruixos, proposa el mètode següent: "Tira dos líneas rectas en cruz, a ojo, de manera que su concurrencia sea sobre el defecto y que lleguen por todas quatro partes a los bordes de la lamina; señala en los bordes de la haz de las espaldas, los puntos donde se hubieren terminado las líneas en la haz gravada. Tira por ellas otras dos líneas, cuya concurrencia te mostrará en las espaldas de ella donde está el defecto que se á de enmendar".

El manuscrit s'acaba anunciant els dos dibuixos dels instruments que s'han citat i les dues estampes d'Abraham Bosse. De les il·lustracions franceses l'autor fa una advertència: "De la receta de Barniz, ni de la forma de echar el agua fuerte en las laminas no te serviras, porque no es el methodo tan bueno, como el que aqui va dicho".

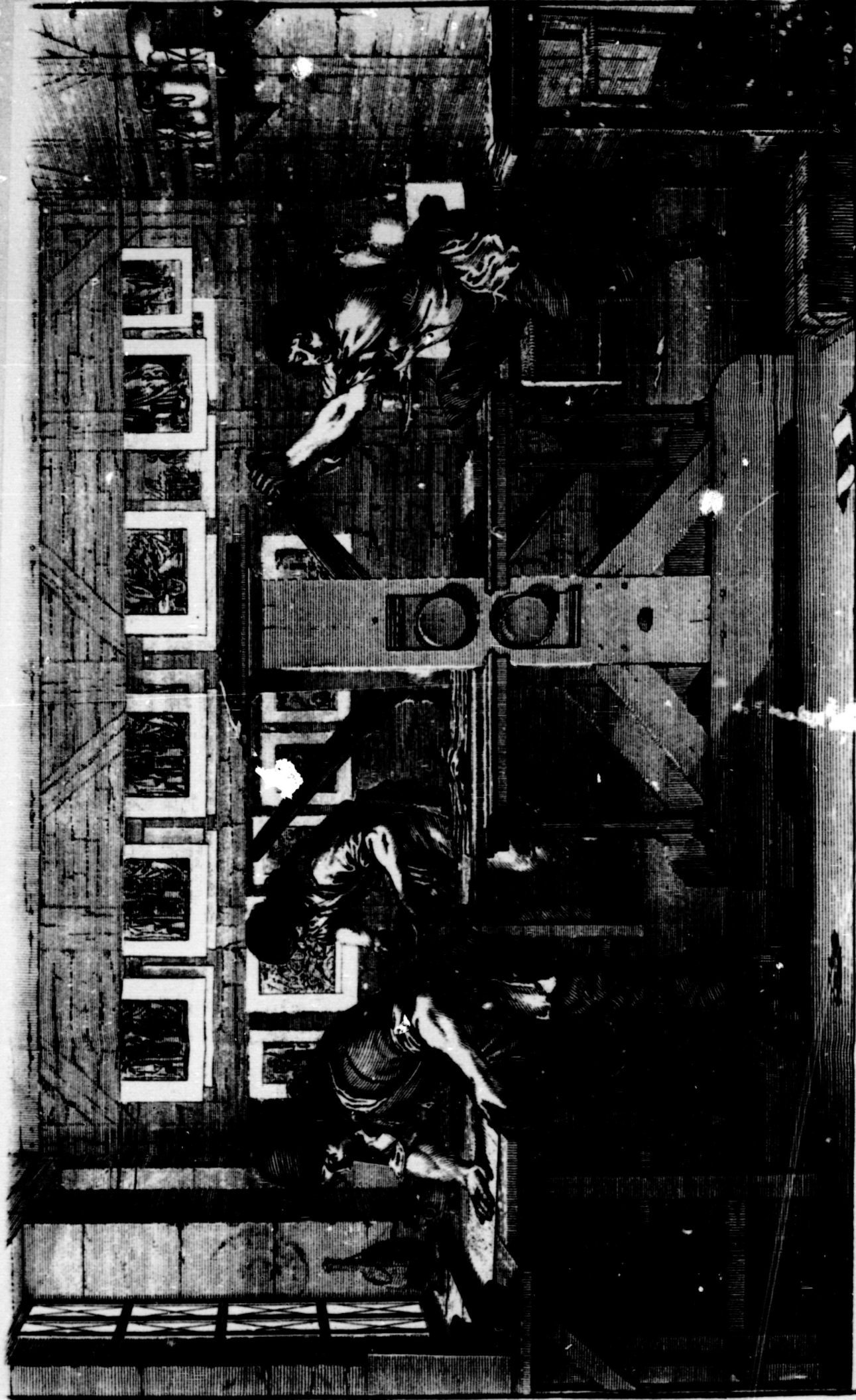
Bosse, al peu de l'estampa "Graveurs en taille douce au burin et a l'eau forte", explica molt breument l'aiguafort en vernís dur. En el manuscrit només es parla del procediment del vernís tou, el qual és, segons l'autor, millor que el del vernís dur del tractadista francès i per aquest motiu, desaconsella la seva utilització.

• • •

Cette figure vous montre Comme on Imprime les planches de taille douce .

*demain. L'imprimeur prend de Cete auve avec un tampon de luge en auve la planche un peu
Cela fait il met cette planche a lenvers sur la table de la presse. apuque dessus une feuille de papier
en tirant les bras de si pres il fait passer la table avec la planche entre deux rouleaux
ille du palais lan 1042 avec privilege*

*Manere en est faite dhuille de noix, brulée et de noir de he de vin dont le meilleur vient
chaude lessuye apres legere avec douze livres et achou de la nettoye avec la paille de sa n
trempé et reppe et Couvre cela avec une feuille dautre papier et d'un ou deux Lauges p
faict a leon forte par Basse a Paris e*

Graveurs en taille douce au Burin et à L'eau forte

Il y a deux manières de faire la gravure, l'une est de l'eau forte, l'autre est au burin. L'eau forte se fait avec de l'acide nitrique qui se mêle avec de l'eau et on y met du cuivre ou du zinc. Le burin se fait avec un burin qui se frotte avec du sable et on y met du cuivre ou du zinc. Les graveurs en taille douce sont de deux sortes, les uns sont de l'eau forte et les autres sont au burin. Les graveurs en taille douce sont de deux sortes, les uns sont de l'eau forte et les autres sont au burin.

En un dels bifolis sense relligar del manuscrit i sota els títols "Modo de hacer el Barniz para cortar de Aguafuerte", "Para impedir que no coma el agua fuerte" i "Modo de acer agua fuerte para abrir las laminas", s'explica el procediment de l'aiguafort en vernís dur de Bosse.

La lletra és completament diferent a la de la resta del manuscrit. Segons el Sr. Manuel Sanchez Mariana, es tracta d'un escrit que pertany, possiblement, al segle XVIII. Aquesta mateixa lletra és la que trobem en algunes notes afegides als marges del manuscrit, les quals clarifiquen o aporten una nova informació del què s'està explicant.

Si comparem el contingut d'aquest text amb les possibles fonts bibliogràfiques estrangeres¹⁰ o espanyoles¹¹ que va poder consultar l'autor, arribem a la conclusió que és una còpia manuscrita de les breus indicacions que Antonio Palomino incorpora en el segon volum de *Museo Pictórico y Escala Optica*, publicat el 1724.

Amb el que hem dit podem concloure que el manuscrit és del segle XVII i que ben entrat el XVIII és ampliat i corregit per un altre autor.

Els estudis sobre la història del gravat coincideixen en designar l'obra de Manuel de Rueda, *Instrucción para gravar en cobre*¹², publicada l'any 1761, com el primer manual de gravat calcogràfic escrit a Espanya. Nosaltres creiem que hem pogut demostrar que el primer tractat sobre gravat calcogràfic no és del segle XVIII sinó del XVII.

Seria necessari, però, distingir, d'ara en endavant, entre el primer tractat escrit a Espanya i el primer publicat a Espanya, el qual seguiria essent el de Manuel de Rueda de l'any 1761.

---

¹⁰ A. Bosse, op.cit., nota 4 i 5

¹¹ José García Hidalgo, op.cit., nota 3; Manuel de Rueda, op.cit., nota 2; Antonio Palomino, *El Museo Pictórico y Escala Optica*, (Madrid: Aguilar, 1988), t. II, pp. 512-516.

¹² Op.cit., Manuel de Rueda, nota 2

Dr. Amadeu J. Soberanas i Lleó,
Biblioteca de Catalunya,
Carrer del Carme, 47,
08001 Barcelona.

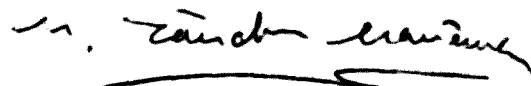
Madrid, 23 de octubre de 1990

Querido amigo:

En lo que me preguntas sobre el ms. 9338, Método para gravar al agua fuerte..., puedo decirte que, aunque en la ficha de la Biblioteca está fechado en el siglo XVIII, no me cabe duda, como tu supones, que es de la segunda mitad del XVII; tanto la escritura, como la filigrana, de tres círculos tangentes con corona, apuntan claramente a esa época. En cualquier caso sería posterior a 1643, fecha de una de las estampas que tiene el manuscrito y a la que se refiere el texto.

Y hablando de otra cosa, te recuerdo que me hagas cuando puedas, con destino al Anuario de la A.E.B., la reseña del Catálogo general de incunables de García Craviotto, que puede ser simplemente informativa, diciendo lo que es la obra, el trabajo que ha supuesto, su utilidad para la investigación, comparación con otros repertorios similares, etc.; en resumen, lo que te parezca, sin que sea preciso que te ocupe mucho tiempo. Parece ser que de la Nacional han enviado ya ejemplar del tomo II a la B. de Catalunya.

Sin más por el momento, esperando que las cosas te vayan bien, te envía un abrazo,

Manuel Sánchez Mariana

Pedro GONZALEZ DE SEPULVEDA: Diari

Volum que va de l'agost del 1789 al març del 1793.

PRESENTACIO DEL DIARI

El diari de Pedro González de Sepúlveda es troba repartit entre la Biblioteca Nacional¹ i l'Arxiu de la Fàbrica Nacional de la Moneda y el Timbre² de Madrid.

El volum de la Biblioteca Nacional comença a l'agost del 1789 i arriba al març de 1793. En la pàgina 206³ d'aquest volum, Sepúlveda anota que va revisar el diari diverses vegades: el 1800, el 1802 i el 1812, dos anys abans de morir. Segurament en aquestes revisions és quan l'autor va ratllar bona part del manuscrit, fet que en dificulta extremadament la lectura i que impossibilita llegir alguns paràgrafs.

El contingut del diari és divers. En ell s'hi recullen notícies sobre els encàrrecs que l'autor rep de monedes i segells, les factures i l'estat de comptes, força receptes per a guarir problemes dels ulls, algunes fórmules per a fer tinta i colors, per a treure taques de tinta de sobre el paper o tela, etc.

Sobre el gravat calcogràfic no hem trobat gaire informació: predomina la que fa referència a com calcar i transportar el dibuix sobre la planxa per gravar.

---

¹ Biblioteca Nacional, Dept. de Manuscrits (m.s. 12628)

² Arxiu de la Fàbrica Nacional de la Moneda y el Timbre, col·lecció Tomás Francisco Prieto.

³ Op.cit., ms.12628, fol 206: "En enero de 1800 revisé este libro y borre las cosas más inútiles. Revisado en 4 de mayo de 1802/ y revisado en 1812/".

TRANSCRIPCIÓN D'ALGUNOS DELS PARAGRAFOS DEL DIARI RELACIONATS AMB EL GRAVAT

En una carta de l'any 1791 dirigida a Julián Ceán Bermúdez*, Pedro González de Sepúlveda descriu diversos procediments per a obtenir un granejat a la planxa en forma d'aiguatinta:

Granejat mecànic amb pols d'esmeril i altres materials sobre una planxa envernissada

"Proyecto mio para gravar en verniz. Cojase una chapa de laton, o cosa semejante delgadita como con las que se hacen letras ----- estas se lineara muy menuda y despues llenense aquellas lineas de puntos para que puesta sobre un papel de abarucoi o mas fuerte se pase cola por sima de otra chapa con una brocha y que pase por los bujeros al papel la cola y despues ciernase ensima esmeril en grano y agarrara en el papel con la cola despues de seco cojase la lamina y pasese por el tórculo y poniendo otra lamina delgada ensima, dese de barniz la lamina donde se ha de gravar y puesto este papel con esta lixa en puntos se pasa por el tórculo, despues pongase drapos al otro papel y vease que efecto hace y así si aguantase el barniz dos otras pasaduras de torculo y que ypriman otras lineas en el barniz esta que quede bien ygual seria una cosa grande para arquitectura, tambien se puede frotar por sima en pedazos de este mismo modo en fin esto se puede descurrir -----sobre el asunto se puede ver con Arena, con polvos de ----, con pelos cortados muy menudos o cosas semejantes".

Les rodetes

"(...) pero yo creo que bien arregladas mejor seran las ruedas puestas en un compax, o lineando con una regla paralela, o engargolando una rueda en las reglas y con su registro de puntos apartar las lineas segun la clase de puntos"

---

* Op.cit., ms. 12628, fol.108-109, 1791: "Para don Jul Cean Bermudez Rl. comisionado para el arreglo del Archivo General de Indias. Junto a Ce. Abades de Arias del Palacio Arzobispal en Sevilla".

Cola i pels d'esmeril

"(...) Tambien se podria dibujar o pasar el dibujo sobre la lamina y plumear con cosa blanca lo que ha de ser oscuro, con cola hecharle cuando este mordiente el esmeril cernido de modo que pasado por el torculo ympriman todos aquellos trazos gruesos o delgados en el barniz y hechar el agua fuerte esto ha de ser mejor O hacerlo con negro sobre el cobre sin barniz de chapa aber si yere apretando con otra chapa despues de pasado el dibujo al aguafuerte y acavar con rascadores y picadores, tambien se puede hacer sobre la chapa estando de color de cobre y abriendose antes pasando el dibujo, y solo sombreando con barniz de Agua ras y negro de humo para ver las rayas de lo que se va haciendo, y que este con mordiente suficiente para que se pegue el esmeril en grano que se le ha de cerner ensima y dejandolo secar se pasara por el torculo aber lo que yere..."

Reforçar amb "picadores", burins, puntes i aigüesfort

"(...) y se reforssara los oscuros con picadores si se tiene al caso o dando la chapa de barniz y gravando sobre aquellas lineas a puntos se le hechara el Agua fuerte haciendole comer donde conbenga y este modo se reforssaran los oscuros, tambien se podra dar una mano (es) tirada de barniz de agua ras o cosa semejante para que cerniendo alli arena o esmeril mas fino se pasa por el torculo para que quebrante el liso de la chapa en toda ella de modo que esto de las medias tintas queda hecho, y despues se yran sacando los claros, y hecho esto se bera de lineas o gravar para hacer los mas fuertes, y si se viese combienen reforzar mucho y no se consigue con los picadores se dara de barniz la chapa y dandole poco humo para que se vea lo que ay hecho se reforssara al aguafuerte, los vuriles, y puntas seca, destes modos se provara para letra para devujos ---- segun esten devujados y para todo quanto se pueda sacar partiendo deste invento, sin acer caso de como lo hacen fuera ni dentro de España pues en estando bien dibujado y de buen efecto el gravado es --- mecanismo --- hace falta si tiene efecto, esto podra ser muy bueno para Marinas, Vistas y piezas arquitectonicas, ---- y otras cosas para que las haga -----, Adornos y todo."/

10 al agua fuerte y acidos con ^{Dist 91} Tartrato 709
y picadores; tambien se puede hacer sobre
la chapa estando de color de cobre y abiendo
se antes parado el dibujo, y lo subsecuente
con barniz de agua y negro de humo para
ver las rayas de que se ha formado, y que este
con morbidum suficiente para que se refue
el esmeril en grano que se le ha de carner
en suma y quando se secan se parara por el
torculo abien lo que yace y se desforzara
los oscuros con picadores si se tiene el caso
o dando la chapa de barniz y gravando
sobre aquellas lineas representadas se le ha
chaca el agua fuerte haciendo un comen
zonde convergen y de este modo se desforzaran
los oscuros; tambien se puede dar una
mano triada de barniz de agua y negro
se semejante para q. carner alli ac
na el esmeril mas fino se para por el tor
culo para que quebrante el hid. de la cha
pa en toda ella de modo q. esto de las me
bras tintas qued hecho, y despues se para la
canda los claros, y hecho esto se beca de linea
o gravar para hacer los mas fuertes, y si
se viene a combiene desforzara mucho y no
de consiguiente con los picadores se dara
de barniz la chapa y dandole poco humo
para q. se vea lo q. ay hecho se desforzara
al agua fuerte, los dibujos, y puntas
secas, de este modo se parara a letra

En una altra part del diari Sepúlveda descriu una fórmula de tinta*:

"Paret dice que con agua de jabón sobre la loca de Pintor que se muele bien el humo de Pez para hacer tinta y despues se pone un poco de esponja en el tintero que sirve de ----- y se le añade espíritu de vino y un poco de Agua goma, ó con vinagre destilado, que es tinta buena para líneas limpias y delgadas que no estiende y sino se le hecha goma es buena para divujos que se quiera suelten la tinta o lo divujado/.

Per reforçar algunes línies l'autor compta que Moreno Tejada les ressegueix amb el buril abans de submergir la planxa en l'àcid:

"Moreno Tejada à discurrido que gravada una cosa con las abujas sobre el barniz en la forma regular se coja un buril y como quien grava con buril de punta regular se baya terciando las líneas, y si se escurre el buril tapar donde quede el barniz; para esto convendra que el barniz sea algo fuerte o duro/ y dejar que suavemente vaya comiendo el agua fuerte y que donde se quieran refuerzos fuertes o perfiles gordos se agan asi con los buriles por que no causando las líneas irientes en el barniz, no hay los encuentros que es donde el agua fuerte se seva y no hace limpio...".

Probablement, els burins que es refereix Sepúlveda en aquest apartat són les *échoppes*. El procediment de difuminar amb la *échoppe* les línies traçades amb la punta damunt el vernís dur el va introduir Callot a principis del segle XVII, i més tard, el seu deixeble Bosse el va immortalitzar en el seu manual titulat *Traité des manières de graver à l'eau forte et au burin*⁷.

Notícies sobre el lavament:

"(...) tambien provaria despues de acavada la lamina estando muy limpia hecharles el aguafuerte a

* Op.cit., fol.186

⁷ A.BOSSE, Traité des manières de graver à l'eau forte et au burin. (Paris: Chez Bosse, 1645)

toda ella, tapando solamente aquellos golpes de claro que son blancos puros y que el agua fuerte sea suave y estando manchadas las primeras medias tintas proximas a los claros; taparlas, y dejar lo demas que baya comiendo en degradación y cuando tuviese bastante tapar; y hultimamente dejar comer la tercera tinta que es la mas fuerte; y si se quedase alguna parte recortada y sin unir con ponerlo con las pizarras finas; brunidores y cosas semejantes, como que tomándose el trabajo de hacer varios esperimentos se puede conseguir algo"/.

~~El agua de la vida que se hace con el higo y el
Cura y ha de ser con el caballo~~

Para de que con agua de pabon 1. tri
la boca de los que se muele bien el humo
de los p. de la caxa y despues se pone un
poco de goma en el mismo que sirve de
senda y se le añade espíritu de vino
y un poco de agua goma, o con un agua
estivada, que es una buena para unias
de las y de la boca q no estienda
y sino se le hecha goma es buena para
diversos q se quera susten la boca
o lo desufado,

Moreno refada a descuido que queda
de una cosa con los abusos sobre el darme
esta forma se quera se lo se un buxil y lo
mo quem grave con buxil de punta que
sea de baya haciendo las lineas, y si se
encurre el buxil tapando donde quite el
darme; para esto con baxa que el dan
no sea algo fuerte o duro, y que que
habe de ir con un poco de fuerza
y que donde se quera se quera fuertes
o por las partes se agar así con los buxiles
depona lo que se quera en un ad baxa
de la vida que se hace con el higo y el
Cura y ha de ser con el caballo

Sepúlveda recomana envernissar de nou la planxa després de cada menjada d'àcid*:

"Nota, yo me parece combiene mejor grabar la lamina como se hace regularmente al agua fuerte y adelantar todas las cosas a una linea sin cruzar a la primera vez, despues de gravada de primera quitar el barniz limpiar muy bien la lamina y bolberla a barnizar con poco humo, para que se sean las lineas primeras, para esto yo cojeria un perfil y en el sombrearia en un papel lo que abia de teñir la primera vez, despues sacaria una prueba de lo gravado a una linea, le daria de agua de Alumbre, y en aquella prueba dibujaria lo que quisiere adelantar en el barniz la segunda vez, y adelantaria quanto pudiera en la segunda bez para concluir la y que sin tener la dureza de los buriles sacase lo pastoso de -----; y probaria si salia mejor y mas concluido divujado y acavado dando la tercera vez la lamina de barniz; y en sacando segunda prueba concluir a fuerza de puntos largitos y cosas semejantes; y si se copiaran cosas de Rembran; Rivera y otros no ay mejor modo que este, pues, se nota en sus estampas que han hecho esto, y en las estampas originales de ----- dela Bella gravadas de el se ve claramente que aun que tienen una gran fuerza y negro no hacen oscuras"/.

---

* Op.cit., fol.206

~~Carta de ...~~
~~...~~

En enero de 1800 se hizo este ...
nº 4- y borse las cosas mas ...
Hecho en 6 Mayo de 1802

(14)
* otra en el folio 486

Y Hecho en 13 12-
Hecho.

nota, yo me parece conviene mejor saber ...
como se hace. Refiere en el agua fuerte y ...
todas las cosas a una linea sin cruzar ...
despues de suavidad de primera ...
limpia muy bien la lamina y bobeta a ...
pelo humo, para que se lean las lineas ...
esto es lo que se ve en el ...
que abra de tener la primera vez, despues ...
prueba de lo que se da a una linea, la ...
Alumbra, y en aquella prueba ...
se adelanta en el ... la segunda vez, ...
na que pudiera en la segunda vez y ...
sin tener la fuerza de los builes sacre ...
Barrera; y probaria si sabia mejor y ...
dividido y acordado dando la tercera vez ...
de Barrera; y en la segunda prueba ...
a fuerza de puntos sencillos y cosas ...
se copiaron cosas de ...
mejor modo que este, pues se nota en ...
que han hecho esto, y en las estampas ...
Jano de la Bella ... de el se ve ...
aun que tener una gran fuerza y ...
dura.